

ישראל ברטל

בין שלוש אומות: היהודים בגליציה המזרחית

"קשה למצוא ארץ שנייה, שבה הצטלבו זרמי מחשבה ותרבות כה רבים ומגוונים, שבה נערמו על גבי המחשבה וההווי הרוחני-המקורי היונק ממקורות העבר מרבדים כה עמוקים של תרבות ממזרח וממערב כאחד". (דוד הורוביץ, האתמול שלי, עמ' 13).

ראשיתה של ההתיישבות היהודית בגליציה

חבל הארץ רחב-הידיים במזרח אירופה, המשתרע מצפון להרי הקרפטים, כונה בתקופה שבה שלטו בו האוסטרים (1772-1918) בשם 'גליציה'. שם זה בוטל ב-1919, כאשר חזר השטח לפולניה המחודשת. כעת הוא נחלת ההיסטוריה, כתב א"י ברוור, גיאוגרף והיסטוריון של יהדות גליציה, מילידי האזור. והוסיף: 'מעטות הארצות שדיפלומטים קבעו להן על המפה גבולות לא-טבעיים ולא היסטוריים כמו גליציה זו.¹ אף שצדק ברוור בקביעתו מנקודת המבט של היסטוריה פוליטית, מנקודת המבט של תולדות יהודי מזרח אירופה היה הקיבוץ היהודי הגדול באזור זה בעל סימני ייחוד משלו. במשך כמה מאות שנים שכנה בו אוכלוסיה יהודית גדולה במאות ערים, עיירות, כפרים ואחוזות. תולדותיה של קהילה זו היו, מצד אחד, חלק בלתי נפרד מההיסטוריה של יהדות פולין; גם בגליציה, כמו ביתר הלקי פולין, חיברו היהודים מסורת אשכנזית של לימוד ש"ס ופוסקים עם עולמה של תורת הנסתר, שכבשה מקום מרכזי בגלגולי התנועה השבתאית ובהתפרצות החסידות. אולם מצד שני, כמה דורות של שלטון אוסטרי ששפתו הגרמנית והתרבות שייצג, קירבו את יהודי האזור לעולמה של תרבות מרכז אירופה.

קהילות גליציה ישבו בין שתי קבוצות אוכלוסין גדולות, האוקראינים (רותנים) והפולנים, שהיחסים ביניהן קבעו את בסיס קיומם הכלכלי. האזור שמצפון לקרפטים היה, ונשאר עד היום, ארץ-מעבר בין האוכלוסייה הפולנית לזו האוקראינית. בחלקה המזרחי של גליציה היו הרותנים רוב האוכלוסייה, והפולנים מיעוט ניכר בגודלו, בעוד שבחלקה המערבי, מעבר לנהר הסן, היו הפולנים רוב מוחלט. האזור נשלט חליפות בידי מלכי פולין ונסיכי רוס (רותניה), עד שבאמצע המאה ה-14 נקבע בו שלטונה של מלכות פולין, שנמשך עד הכיבוש האוסטרי בימי חלוקת פולין הראשונה בשנת 1772. חילופי השלטון, והתמורות שבאו בעקבותיהם, נתנו אותותיהם במעמד המשפטי של יהודי גליציה, והשפיעו על עולמם הרוחני ועל הווייתם התרבותית.

ראשית התיישבות היהודים באזור בתקופת שלטונם של נסיכים רותניים בחלק המזרחי של האזור, בנסיכות של ולדומיר-האליץ' (שעל שמה כונה האזור מאוחר יותר בשם 'גליציה'), ובתחום שלטונם של מלכי פולין בחלק המערבי של האזור. מן המאה ה-14 ואילך הלך וגדל מספר היישובים היהודים בחלק המזרחי של האזור, שכונה בשם 'רוסיה האדומה' (RUS CZERWONA) היהודים שימשו גורם עיקרי במפעל התיישבות נרחב שיזמו משפחות האצולה הפולנית הגבוהה, והשתתפו בייסודן של ערים על אדמות האצילים. בערים 'פרטיות' אלה קיבלו זכויות נרחבות לנהל את חייהם הדתיים על-פי מנהגיהם, ולעסוק במסחר ובמלאכה ללא הפרעה

מקור: שרה הראל-חושן (עורכת), קטלוג התערוכה "אוצרות גנוזים - אוספי אמנות יהודית מגליציה, מהמוזיאון לאתנוגרפיה ולאומניות בלבוב", 1994. באדיבות בית התפוצות ע"ש נחום גולדמן.

מצד קבוצות עירוניות אחרות. כמו חבלי ארץ אחרים בפולין ובליטא, שבהם יישבו היזמים מבני האצולה הגבוהה יהודים בערים חדשות, הפכו היהודים לגורם המכריע בהפעלת נכסים ואמצעי ייצור; חכרו משרפות יי"ש, מבשלות בירה, טחנות קמח ומנסרות עצים; שיווקו את התוצרת החקלאית וייבאו מוצרי מותרות לצורכי מעמד האצילים; הילוו כספים וגבו מיסים ומכסים. בחברה הפאודלית-מעמדית, שהתקיימה במדינה הפולנית, היו יהודי 'רוסיה האדומה' קבוצה מיוחדת ונבדלת: מעמד בפני עצמו שלו דת משלו ומנהגים שונים משל הקבוצות האחרות. בעוד שהפולנים השתייכו לכנסייה הקתולית, ורובם (להוציא העירוניים) היו אנשי אצולה ונהנו מזכות הבעלות על קרקעות; והרותנים, היוונים-קתולים, נימנו רובם עם שכבת הצמיתים והיו משוללי זכויות על נכסים קרקעיים - היו היהודים חוכרי נכסים, בעלי זכויות דומות לאלו של העירוניים. בין היהודים לאצולה הפולנית היה שיתוף אינטרסים, שבעטיו הגנו האחרונים על בני חסותם מפני עוינות העירוניים, מפני זעם האיכרים הרותנים שהתפרץ מפעם לפעם במרידות ובהתפרעויות, ומפני פגיעות והתנכלויות מצד הכנסייה הקתולית. את טיבה של השותפות הכלכלית הזאת, שנמשכה עוד שנים הרבה לאחר שפולין איבדה את עצמאותה ו'רוסיה האדומה' היתה לגליציה המזרחית תחת שלטון אוסטריה, היטיב לתאר סוחר יינות יהודי מבולחוב, דוב בר בירקנטל, שהנציח לדורות את עסקי משפחתו בעיר 'פרטית' הסמוכה לקרפטים:

גם שעסק שמה במסחר יינות הונגריים וציווה לחפור ולבנות שמה מרתף יפה להניח בו היינות. ומכרם מדי שנה ליפריצים' (אצילים פולנים) שישבו בנכסיהם הסמוכים ונראים לקהילה קדושה בולחוב ברוח מסויים והתעשר... ובגלל שבנכסי ההרים אין להם הרבה שדות ראויים לזריעה, הוצרך אבי להתחיל משא ומתן אחר עם הערלים (רותנים) המשועבדים שלו... והגיע להסכם עם חוכר תעשיית המלח בעיר בולחוב לספק לו עצים מן היער, ובעד עגלת עצים שיביא למפעל המלח יתן לו חבית אחת מלח משובח, ועשו כן כל ימי החורף. ובהגיע הקיץ... הלכו כל הערלים מן הכפרים בעגלותיהם ולקחו כל אחד על עגלתו עשר חביות מלח, והלכו לשלום לדרכם לגלות פודוליה והחליפו המלח בעד תבואות דגן... ומהתבואות נעשה יין שרף, שקנו הרבה והוליכו לארץ הונגריה בכמות גדולה, והרוויחו בזה²...

תיאור זה, מראשית המאה ה-18 מכיל את עיקרי הקיום היהודי באזור: משק נטורלי, שבו מוחלפים מוצרים ראשוניים, והיהודים הם שמניעים את גלגלי השיטה הכלכלית, ואחראים להחלפה, לייצור, ליצוא וליבוא, שעה שהרותנים הם כוח העבודה והאצילים הפולנים בעלי הנכסים וצרכני סחורות הייבוא. יוזמה, מיומנות ודינמיות איפיינו את היהודים, שטיפחו את עולמם התרבותי הפנימי על תשתית כלכלית מוצקה. פרעות ומלחמות לא יכלו לפגוע במקומם האיתן במערכת הכלכלה הפיאודלית. מלחמות הקוזקים באמצע המאה ה-17, והתדרדרות הביטחון במלכות פולין, אף שפגעו קשה בכוח הכלכלי של קהילות היהודים, לא בלמו את גידול היישוב היהודי שהחל בסוף המאה. על התאוששותו המהירה בגליציה המזרחית לאחר מלחמות הקוזקים כתב ש"י עגנון, יליד בוצ'אץ':

לאחר ששקטה הארץ קצת מן המהומות והמרידות וההריגות והשיבושים חזרו קצת משרידי חרב לעריהם ולמקומותיהם. כמותם כן עשו פזורי ביטשאטש. בנו להם בתים וחנויות וקודם לכל בתים לתורה ולתפילה. ישבו להם כמה דורות בהשקט ובמנוחה, חוץ מן השנים של מלחמות ומרידות. תחילה בצלה של מלכות פולין, אחר כך בצלה של אוסטריה. אחר כך חזרה פולין ונטלה מלכות ועשתה כבישות וחרמים, עד שבא האויב וכילה את כולם.³

ואמנם, קהילות אחדות באיזו שהיו בערים 'פרטיות', ובראשן ברודי, בוצ'אץ' וז'ולקייב, פרוח ושגשגו במאה ה-18, ואוכלוסייתן גדלה עד לכמה אלפים (ברודי היתה ב-1772 הגדולה בקהילות מלכות פולין!). קשרי המסחר של יהודי הקהילות הללו הגיעו עד פרס, סין וסיביר

ממזרח וערי אוסטריה, גרמניה ואנגליה ממערב.

לבוב, עיר ואם

לבוב, העיר הראשית ב'רוסיה האדומה', היה עיר 'מלכותית'. שלא כערים 'פרטיות', שבהן שכנו רבות מקהילות האזור, הוגדר מעמד היהודים בה בכתב זכויות מטעם המלך. יהודים ישבו בה דורות רבים לפני שהגיעו אליה מהגרים אשכנזים, וכן היו בה קראים. במאות ה-15 וה-16 נבלע היסוד הלא-אשכנזי הקדום באוכלוסיית המהגרים החדשה. יהודי לבוב היו קבוצה אחת בתוך אוכלוסיה של בני כמה לאומים, שהוזמנו על ידי מלכי פולין כדי לפתח את העיר כמרכז מסחרי בינלאומי. זמן מה אף נמצאה בעיר קבוצת יהודים ספרדים, שרבים בה עסקו במסחר סיטונאי בינלאומי. היו בהם סוחרים עשירים, שניהלו עסקי יבוא ויצוא עם האימפריה העות'מאנית דרך הבלקן. יהודים מקושטא סחרו באמצעות נציגיהם בלבוב במוצרים ממערב אירופה, שהומרו במשי ובבשמים מן המזרח. בעלי-הון יהודים נתנו שירותים כספיים והעניקו אשראי, חכרו את גביית המסים המלכותית והעירונית ואת המכסים בערים שונות. כן עסקו יהודים רבים בעיר במגוון מלאכות, תוך מאבק ותחרות עם האגודות המקצועיות הנוצריות. על הוויית יהודי לבוב, כפי שנשתמרה בעדות האילמת של בתי הרובע היהודי, מספר בזיכרונותיו דב סדן :

...אצילים פולנים, וסוחרים גרמנים וארמנים שנתערבו בהם, בנו לעצמם בתים מרווחים ומפוארים, ואילו בשכונתם, בסימטאות הסמוכות לשוק, שהתפאר עוד עתה בשרידי-קדם, ישבו צפופים ודחוקים אבות-אבותי, בית נשוך בחברו, קצות הגגות מזה ומזה מאפילים על מעט האור הנופל על רצועת הרחוב הצרה וכל קמצוץ אויר נקנה בדמים... וראה, גם בסימטאות הללו... נשתמרו זעיר פה זעיר שם שיירים, שאתה למד מהם כי גם במיצר הזה רבו הכיסופים לטעם ולנוי... יפים וחמודים בעיני שערים על כתבותיהם הלטיניות, יפות צורות הננסים ואנדרטאות-הבארות - אך ללבי חביבים וקרובים מכיתות נוי שנשתיירו בגטו, דלת, ידית, סמל ודומיהם, וביותר כל אותה אוירה של מיצר שאותות אלה הן בה כצעקות לאור ולאור⁴.

בעיר התהוו כבר בימים קדומים שתי קהילות: האחת בתוך החומות ('תוך העיר'), שבה ישבו בעיקר העשירים, והאחרת בפרברים ('חוץ לעיר'), שם ישבו בעלי מלאכה, רוכלים וסוחרים קטנים. שתי הקהילות שיתפו פעולה וחלקו ביניהן חלק מן התשלומים וההיטלים שהתחייבו בהם. אך בין תושביהן שררה תדיר מתיחות. כמו בערים אחרות במלכות פולין, שלטו בחיי היהודים בעיר כמה משפחות בעלות הון וייחוס אבות. למן אמצע המאה ה-16 עלה כוחה של משפחת יצחק ב"ר נחמן (נחמנוביץ'), שבניה ניהלו עסקים גדולים באזור. ר' יצחק בנה בכספו בית כנסת מפואר (1571), סמוך לבית מגוריו, שאותו תיכנן ארכיטקט איטלקי. במחצית השנייה של המאה ה-17 התפללו בו ר' דוד בן שמואל הלוי, מחבר פירוש 'טורי זהב' על הש"ס (ומכאן של 'בעל הט"ז'), ועל שמו נקרא בית הכנסת 'טורי זהב'. בפי העם נודע בית כנסת זה, שעמד במלוא תפארתו עד מלחמת העולם השנייה, בשם 'די גילדנע רויזה' (רוזה הזהובה), ע"ש כלתו של ר' יצחק ב"ר נחמן.

שתי הקהילות בלבוב שלטו על היישובים היהודיים ב'רוסיה האדומה' וניהלו את ענייניהם. שכן בה גם 'ועד המדינה' וכן יוצגה לבוב בוועד ארבע הארצות, הארגון העל-קהילתי של כלל יהודי מלכות פולין. כמה מכינוסי הוועד נערכו בעיר במאה ה-17. העיר היתה מרכז תורה חשוב, ושימשו בה ברבנות, בכל אחת משתי הקהילות, כמה מגדולי הלמדנים בפולין :

בעירנו זאת היתה גם אספת חכמים וקבוץ גאוני הדור וראשי אלופי ישראל, כי בה נועדו ונאספו לפעמים גאוני ומנהיגי ארבע ארצות פולין, אשר נקבצו יחד מדי שנה לפקח בעסקי הקהילות ולעשות סדרים ותיקונים במה שנוגע לחיזוק הדת, וגם לשו עין על החזקת השיבות ועל מינוי הרבנים בכל עיר ועיר, וגם לעסוק בדברים הנוגעים להלכה, גם התייעצו על הדפסת ספרים חדשים אם ראויים הם לבוא בקהל⁵.

מאורעות 1648 המיטו אסון על יהודי העיר, שמלאה פליטים מכל האזור. צבא הקוזקים בפיקודו של חמלניצקי שם עליה מצור והחריב את הפרברים. הצרים תבעו להסגיר את היהודים, אך

הנצורים סרבו, וסופו של דבר שהקוזקים נסוגו לאחר שקיבלו כופר גדול. בימי המלחמה ניספו רבים במגיפות ובשריפות. מאז לא חזר השלום לקהילות לבוב עד לראשית המאה ה-18. ב-1656 היה מצור נוסף של צבאות הונגריים; ב-1664 נערכו פרעות על רקע דתי, שבהן נטלו חלק תלמידי מוסדות החינוך של הישועים, עירוניים ואיכרים מן הסביבה. בפרעות אלו נרצחו כמה מאות ורבים נפצעו. רבים נפגעו מידי הטאטארים ב-1695 ואחר כך בידי השוודים, שכבשו את העיר ב-1704. התגברות השנאה הדתית מצד הקתולים הביאה את 'עלילות הדם' - האשמת יהודים בשימוש בדם נוצרים לשם פולחנם הדתי - שנפוצה מאוד בפולין במאה ה-18, גם אל לבוב. בשתי עלילות (1710, 1728) נהרגו כמה מבני משפחות העלית של העיר. מאבק העירוניים במתחרים היהודים בראשית המאה ה-18 גבר, ולבד מתקופת שלטונו של המלך יאן סובייסקי, הוחרפו איסורים על פעילותם הכלכלית והוגבל מסחרם. כתוצאה מכל אלו הלכה לבוב ואיבדה מעוצמתה הכלכלית ומהשפעתה על קהילות 'רוסיה האדומה'. יהודים עזבו והתיישבו בערים ה'פרטיות', שבהן זכו להגנת האצולה. הקהילות של ברודי, ז'ולקייב, בוצ'אץ', טארנופול וקומארנו התחרו בסמכותה ומנהיגיהן זכו לעמוד בראש הוועד האזורי. אך גם בעתות אלו לא פסקה העיר להיות מרכז תורני חשוב. בראשית המאה ה-18 כיהנו בה כרבנים ר' צבי הירש אשכנזי ('חכם צבי'), אביו של ר' יעקב עמדין, ור' יעקב יהושע מחבר 'פני יהושע'. משנות השלושים ועד סמוך לכיבוש האוסטרי כיהן ברבנות ר' חיים רפפורט. בימי כהונתו התרחש בעיר מאורע שהסעיר את יהדות פולין: הוויכוח בקתדרלה של לבוב עם מאמיני משיח-השקר השבתאי יעקב פרנק. בעקבות הוויכוח, התנצרו מאות יהודים שהיו עד אז מאמינים בסתר במשיחיותו של שבתאי צבי וכפרו בסמכות ההלכה. פרשת הופעתו של פרנק בפולין חשפה את עוצמת ההשפעה של תורת הסוד ב'רוסיה האדומה' ואת הקשרים הרחניים בין יהודי האזור ליהדות הספרדית, ששכנה מעבר לגבול הסמוך עם האימפריה העות'מאנית.

תחת שלטון 'הקיסר ירום הודו'

בשנת 1772 קרעה אוסטריה מפולין את חבלי קרקוב, סאנרומייז' ולובלין שב'פולין הקטנה' וחלק גדול מ'רוסיה האדומה', וצירפה אותם לתחומה תחת השם GALIZIEN. החלק המזרחי של גליציה נמצא מאז ועד תום מלחמת העולם הראשונה (להוציא שטחים שהיו בימי מלחמות נפוליון חלק מן האימפריה הרוסית) תחת השלטון האוסטרי. בתקופת השלטון האוסטרי עוצבה דמותה של יהדות גליציה המזרחית, כפי שהתקיימה עד לחורבן הגדול בימי השואה, ונקבע דיוקנו התרבותי והחברתי של היגליצאי' איש העת החדשה. בין הסיפוח לאוסטריה בשלהי המאה ה-18 לכינונה של פולין העצמאית, ובתוכה גם גליציה המזרחית. אחרי מלחמת העולם הראשונה נחשפו יהודי האזור לרוחות אירופה המודרנית מחד גיסא, וקלטו את תורתה ומנהגיה של החסידות, תנועה דתית שתשתיתה בתורת הסוד היהודית, מאידך גיסא; היהודים נתבעו להשתלב במדינה ריכוזית ולוותר על משטר הקהילות ועל החירות לנהל את חייהם על פי ההלכה, אך המשיכו לקיים אורח חיים 'יחודי', לנהוג על פי מסורותיהם ולדבר ביידיש, לשונם זה דורות רבים; עברו ימים של גזירות כלכליות ואפליה מצד אוסטרים ופולניים, אך הצמיחו מתוכם יזמים כלכליים ממולחים, שעשו הון והרבו נכסים חומריים; נקלעו לזירת מאבק בין שתי תנועות לאומיות, זו הפולנית וזו האוקראינית, אולם ניהלו את דרכם הפוליטית והתרבותית בתוך מדינה שנשלטה בידי אומה שלישית, הגרמנים האוסטרים. הם פילסו לעצמם דרכים להשתלבות בחברות הסובבות אותם, אך גם הולידו מקרבם תנועה לאומית יהודית, שחיפשה אפיקים אחרים להתמודדות עם תמורות הזמן. את כל אלה הפליא לאפיין דוד הורוביץ, שספג מרוחה של גליציה המזרחית בימי ילדותו ונעוריו בדרוהוביץ' ובלבוב:

בין זרעות המלקחיים של שני העמים הנכרים הללו נשחקו הקהילות היהודיות בעיירות הדלות, כשהן מתפרנסות בדוחק בשולי המשק, בסדקי הכלכלה, במסחר הזעיר, בתיווך בעסקי 'אוויר' שקשה להגדירם וקשה עוד יותר למצוא בהם פת לחם שחורה ודלה, שהיתה מנת חלקם של אלפי ורבבות אביונים. ברם חייה הרחניים של עדה זו עשירים היו ומגוונים. תנועות רוחניות, חובקות זרעות עולם, כאילו ביקשו לחפות על הדלות החומרית בעושר הרוח והמחשבה, הידע והתורה. החסידות וההשכלה, כזרמי מים חיים, הזינו את חדות חיי היצירה הרוחנית במסגרת החוויה מזה ובשכלתנות מפוכחת מזה. שכבת האינטליגנציה הצעירה, ששורשיה מעורים בקרקע של הווי העם, אך צמיחתה

מסתעפת לתרבות זרה, פנתה להתבוללות מזה ולכיופי תחיה לאומית-ציונית מזה. בתסיסתה היו משמשים בערבוביה גישושי התעיה בעולם זר ובסביבה נכרית, ניצני מחשבה שהולידו תנועות רבות השפעה וזרמי רעיונות קיקיוניים6.

את תולדות היהודים בגליציה המזרחית בימי הממשל האוסטרי ניתן לחלק לשתי תקופות, שנבדלו זו מזו בטיב היחסים עם השלטון ובמהות הקשרים עם אומות הרוב באזור. בתקופה הראשונה, שנמשכה מן הסיפוח לאוסטריה ועד 1848, עמדה האוכלוסייה היהודית תחת לחץ מתמיד של פקידות השלטון, ובה בעת החלו בה ניצני התקרבות תרבותית ופוליטית למרכז האימפריאלי בווינה. בתקופה השנייה, שהחלה בימי 'אביב העמים' של מהפכות 1848 ונסיימה במלחמת העולם הראשונה, השתפרו מאוד, מחד גיסא, יחסי השלטון האוסטרי והיהודים, שקיבלו במשך הזמן זכויות פוליטיות מלאות (1867), ומאידך גיסא חלה התקרבות אל הכוחות הפוליטיים הפולניים ואל תרבות אומה זו ולשונה. בשנים 1848-1772 נהגו האוסטרים ביהודי גליציה בדרכים ובשיטות, שהיו אופייניות למשטרים האבסולוטיסטיים באירופה: מתוך רצון להפיק מהם את מירב התועלת הכלכלית ולהפחית את מספר ה'לא מועילים', הוטלו עליהם מיסים מיוחדים, הוגבלו פרנסות הקשורות במסחר קמעונאי, רוכלות וחכירת נכסים ואמצעי ייצור, הונהג פיקוח על הנישואין, וגורשו קבצנים יהודים. אולם בתקופת שלטונו של הקיסר יוסף השני (שנות השמונים של המאה ה-18) נוסף הגוון של 'אבסולוטיזם נאור' - 'תיקון' היהודים ושיפור התנהגותם בתחומי החברה והכלכלה, במטרה לשלבם כנתינים ראויים בחברת האדם. למטרה זו נוסדו בתי ספר ממשלתיים לילדי היהודים, בפיקוחו של המשכיל הרץ הומברג; בוטלה האוטונומיה הנרחבת של הקהילות, הוחל גיוס יהודים לצבא ונעשו ניסיונות להקים מושבות חקלאיות וליישב בהן את בני העיירות. מצד שני בתי הספר התיכוניים והגבוהים נפתחו בפני היהודים ובעלי מקצועות מסוימים (רופאים) זכו לעידוד ולתמיכה.

הרפורמות של יוסף השני לא זכו להמשך, וההגבלות על היהודים הלכו ואיבדו את אופיין ה'נאור' בראשית המאה ה-19, ובמיוחד לאחר חום מלחמות נפוליון ו'קונגרס וינה' (1815). ההגבלות הכלכליות על היהודים מצד השלטון רק חיזקו תהליך כללי, שנגרם עקב קריעתה של גליציה ממלכות פולין: ניתוק האזור ממערכת מסועפת של נתיבי מסחר, שקשרה את ערי גליציה לצפון ולמערב. גליציה החלה לפגור אחרי חלקים אחרים של הממלכה וייבאה מוצרים מן האזורים שבהם הקדימה להתרחש המהפכה התעשייתית. פרט לכמה מרכזים משגשגים כמו ברודי, שזכו למעמד כלכלי מועדף מטעם המדינה, שקעו בראשית המאה ה-19 מרכזי מסחר מן התקופה שלפני חלוקת פולין.

בשנים שבהן גברה המצוקה הכלכלית התפשטה בגליציה תנועת החסידות, שכבשה תוך עשורים אחדים את הקהילות הקטנות והבינוניות והפכה לגורם מכריע בהוויה הדתית והחברתית של האזור. עדות החסידים התגבשו סביב דמותם של 'צדיקים' - מנהיגים בעלי כריזמה שהיו מוקדי הנהגה חלופיים למנגנון הקהילה שבטל בידי השלטון. שושלות ה'צדיקים' שהסתעפו מכמה בתי חסידות (רוקח מבלז, פרידמן מרוז'ין-סאדיגורה, הושיאטין וצ'ורטקוב, הגר מוויז'ניץ ועוד) שימרו את אורח החיים המסורתי, על הלבוש והלשון, ועיכבו את ניסיונות המימשל להביא לגרמניזציה של האוכלוסייה היהודית. ראשוני תנועת ההשכלה היהודית, רבים בהם מן הקהילות הגדולות שבאו בקשרי מסחר עם ערי גרמניה ואוסטריה (לבוב, ברודי, טארנופול), ראו בחסידים אויב למגמות השלטון הנאור. הבולטים שבהם לחמו בכל כוחם בתנועה הדתית המתפשטת במהירות, אך לא יכלו לה. יוסף פרל מטארנופול, איש עשיר ובעל קשרים עם פקידות השלטון האוסטרי, הקים ב-1813 בית ספר מודרני ברוח תנועת ההשכלה. הוא הגיש לממשל דו"חות מפורטים על הנזק שמביאים החסידים למדינה בהתנהגותם המנוגדת לשכל האנושי. אך עיקר מפעלו היה חיבור סאטירות חריפות, בהן שם ללעג את אמונותיהם ומנהגיהם (מגלה טמירין, 1819; בוחן צדיק, 41838).

אף בעיר לבוב התרחשו תמורות בעקבות הכיבוש האוסטרי שהנהיג בה, כמו במחוז כולו, את עקרונות האבסולוטיזם הנאור. הגבלות כלכליות ותקנות למניעת גידולה של האוכלוסייה היהודית בעיר, שנוספו על הנזק שהביא הניתוק מן השווקים בפולין ובגרמניה, לא מנעו התפתחות ניכרת במסחר ובמלאכה. אנשי העלית הכלכלית, שניהלו את ענייני הקהילה עד אמצע המאה ה-19, היו שמרנים בהשקפותיהם הדתיות והתרבותיות. אולם עם הופעת חוגי משכילים מקרב סוחרים שבאו בקשרים עם יהודי גרמניה ומבין בעלי המקצועות החופשיים, גברה השפעת המחדשים

בעיר, ונתגלעו סכסוכים חריפים בין מתקנים ומשמרים. בשיאה של המחלוקת אף הורעל למוות הרב אברהם כהן, מן המחדשים (1848).

מ'אביב העמים' ועד למלחמת העולם הראשונה

מהפכות 1848 היו ציון דרך בהתפתחות הפוליטית, החברתית והתרבותית של יהודי גליציה המזרחית, ובמיוחד בלבוב. עסקני ציבור יהודים נטלו חלק פעיל במאבק הפוליטי תוך הזדהות עם תביעות הציבור הפולני, אף שרבים לא תמכו בעמדות הלאומיות של הפולנים ונקטו עמדה פרו-אוסטרית. כבר ב-1848 התגלתה אצל הפולנים עמדה אנטי-יהודית חריפה ואף היה ניסיון לפרוע ביהודים. שלא כבשאר חלקי הפזורה במזרח אירופה, מאז 'אביב העמים' השתלבו היהודים בפעילות הפוליטית של המדינה בכל רמותיה. בגליציה, שבה נהנו הפולנים מאוטונומיה נרחבת במסגרת האימפריה האוסטרית, עמדו בפני היהודים שתי חלופות להזדהות מדינית עם הממשל, ואכן הם התנדדו בין החלופה הגרמנית-אוסטרית לזו הפולנית. מאוחר יותר באה בחשבון חלופה שלישית, האוקראינית, ותומכי ההזדהות עם אוסטריה שיתפו פעולה עם כוחות פוליטיים אוקראיניים.

גליציה קדמה עשרות שנים לרוסיה בהתארגנות זרמים ואגודות בעלי אופי פוליטי מודרני, ואף היסודות המסורתיים בחברה נטלו חלק בכך. אמנם כבר בראשית 1849 נקבע שוויון זכויות לבני כל הדתות, אולם בפועל בוטלו סופית כל ההבדלים החוקיים בין יהודי גליציה לשאר האוכלוסייה רק ב-1868. על אף האיטיות שבה הונהג שוויונם המלא של היהודים, החל תהליך אינטנסיבי של התקרבות לתרבות הגרמנית, ובמקביל לו, הגברת המגעים התרבותיים עם הפולנים. המגמה הפרו-פולנית גברה עם השלמת האמנסיפציה בשלהי שנות הששים, ונחלשה מאוד משנות השמונים, כאשר הלכו והתבלטו בקרב הפולנים מגמות עוינות כלפי המיעוט היהודי ברוח האנטישמיות המודרנית. בעלי הכיוון הפרו-אוסטרי מחוגי המתקרבים לתרבות הגרמנית הקימו את אגודת 'שומר ישראל' (1867) שבישרה את ראשית הפעילות הפוליטית המודרנית בגליציה. חבריה פעלו למען הפצת התרבות הגרמנית ולשילוב היהודים במערכת הפוליטית המקומית, האזורית והאימפריאלית. הם הוציאו עיתון בגרמנית (דר איזראליט), הקימו מועדון וספריה בלבוב ותמכו בבית הכנסת 'המתוקן' שבעיר. יחר עם זאת, במישור הפוליטי שיתפו פעולה עם הארגונים הפולנים. קבוצה שנייה שהתגבשה בשנים אלו היתה פרו-פולנית מובהקת, וחבריה ייסדו אגודה בשם 'דורשי שלום', שממנה צמח הארגון היהודי-פולני 'אגודת אחים' (1880). כנגד מגמות ההתקרבות התרבותית התארגנו שלומי אמוני ישראל בהנהגת ר' שמעון סופר, רבה של קרקוב, ור' יהושע רוקח, הרבי מבלז. החרדים אימצו לעצמם דפוסי פעולה פוליטיים מודרניים, הוציאו עיתון משלהם ('מחזיקי הדת') ושיתפו אף הם פעולה עם הפולנים בתמיכה בנציגים לפרלמנט האוסטרי.

חופש ההתארגנות הפוליטית שהוענק ליהודים בגליציה, יחד עם פתיחת מוסדות החינוך הכלליים בפניהם ושילובם במנגנון הממשלתי, הולידו במחצית השנייה של המאה ה-19 כמה מסלולים אפשריים להשתלבות בתרבויות הסביבה: היו מי שבחרו בתרבות האימפריאלית והיגרו למרכז אירופה, ובמיוחד לווינה, כדי לעסוק שם במקצועות חופשיים, היו שהשתלבו בתרבות הפולנית, והיו מי ששילבו חרדיות עם פתיחות לרוח אירופה, וביקשו דו-קיום בין אורח החיים המסורתי לתרבות הפולנית או הגרמנית. אולם, לצד כל אלו המשיכו עשרות אלפים מיהודי גליציה אורחות קיום ישנים, התפרנסו מן המשק האחוזתי או ממקצועות הקשורים בכפר ובעיירה הקטנה, וסבלו מן הפיגור הכלכלי של האזור.

העשורים הראשונים שלאחר מהפכות 1848 התאפיינו בפרץ של פעילות ספרותית ועיתונאית, שבו נטלו חלק בני הדור השני והשלישי של תנועת ההשכלה בגליציה. בין היתר פעלו בהם הסופרים ר"א ברודס, מ"ר ברנדשטטר וד"ר זילברבוש. שבועונים וירחונים בעברית המוקדשים לחכמת ישראל, שחלקם הניכר ראה אור בלבוב, החלו הופעתם (מגד ירחים, אוצר חכמה, המבשר ועוד). החלה הופעתם של עיתונים ביידיש, שהראשון בהם היה הציטונג, עוד בשנת המהפכות עצמה. לבוב היתה בשנים אלה מרכז דפוס חשוב במזרח אירופה, בין היתר משום שברוסיה הוטלו ב-1836 הגבלות חמורות על פרסום ספרים בעברית וביידיש. קיומה של שכבה יהודית נרחבת - בגליציה, שלא נטתה להשתלבות תרבותית בנוסח שביקשו

הפולנים, יחד עם התגברות השפעת האנטישמיות המודרנית בחיים הפוליטיים של פולין, היו הרקע להופעת ניצני הלאומיות היהודית. כבר ב-1875 נוסדה בפשמישל, על גבול גליציה המזרחית והמערבית, אגודה ליישוב ארץ ישראל. בין ראשוני המצטרפים לתנועה החדשה היו כמה מפעילי האגודות להשתלבות היהודים שנזכרו קודם. אלו חברו למגמות ההשכלה המתונה שנמשכו בגליציה מאז ראשית המאה ה-19. אופייניים דברי עורך ביטאונה של 'אגודת אחים' הפרו-פולנית, במאמר הפרידה שלו מקוראיו בגיליון האחרון של כתב העת OJCZYNA (מולדת), כי למעשה נותרה ליהודים רק ברירה אחת: להמיר את דתם או ללכת לארץ ישראל. (1884)⁷ החל משנות התשעים של המאה נוסדו ברחבי האזור אגודות של 'חובבי ציון', ובראשית המאה החלו הציונים להשתתף במערכות הפוליטיות ונטלו חלק בבחירות לפרלמנט האוסטרי. הפולנים גילו התנגדות נמרצת להתארגנות הפוליטית העצמאית של היהודים, ותמכו בחוגים הפרו-פולנים שבקהילות. בד בבד עם צמיחתה של התנועה הלאומית, צמחה בגליציה גם תנועת פועלים יהודית. ראשיתה באיגודים של בעלי מלאכה ופועלים והמשכה באגודות יהודיות ליד המפלגה הסוציאליסטית הפולנית. ב-1903 נוסדה תנועת פועלים ציונית ושנה אחר כך נוסדה מפלגת 'פועלי ציון' הגליצאית. כמו בחלקים אחרים של יהדות מזרח אירופה חברו גם כאן רדיקליזם לאומי ורדיקליזם חברתי, שיצרו תשתית לפוליטיזציה של הרחוב היהודי. ערב מלחמת העולם הראשונה נפרשה על פני גליציה המזרחית רשת של סניפי מפלגות יהודיות, מועדונים וארגונים שבהם התנהלה פעילות פוליטית ותרבותית בגוונים שונים. ציונים, סוציאליסטים, אנשי אינטליגנציה דוברי גרמנית ופולנית, חרדים ומשכילים עבריים נמצאו בערים ובעיירות. אולם, על אף עשרות שנים של פעילות אינטנסיבית מצד משכילים ופקידי שלטון, נותרו היהודים קבוצה בעלת סימני ייחוד מובהקים: לאום בין הקבוצות הלאומיות והאחרות. אף לבוב, לבה של מגמת ההשתלבות, היתה, בסופו של דבר, עיר רב-לאומית ובה תחומים מוגדרים לנוכחות היהודית השונה והנבדלת.

לבוב היתה בראשית המאה ה-20 לאחד מן המרכזים התוססים ביותר של פעילות יהודית במזרח אירופה, לצידן של אודסה, ורשה וסנקט פטרסבורג. היו בה 'חדרים' מן הנוסח הישן בכפיפה אחת עם בתי ספר של זרמים שונים; ספריות ציבוריות ואף תיאטרון יידיש (1890). המגע הבין-תרבותי מצא ביטוי במספר הרב של סטודנטים יהודים שלמדו באוניברסיטת לבוב (כחמישית מכלל הסטודנטים ב-1897). רבים אחרים יצאו ללימודים גבוהים באוניברסיטאות מרכז אירופה. לצד כתבי עת בעברית וביידיש הופיעו עיתונים ומאספים בפולנית, ובשעה שבה חיו ויצרו בעיר סופרים עבריים (ובהם י"ח ברנר וג' שופמן), לימדו וחקרו יהודים אחרים ספרות פולנית ובלשנות קלאסית באוניברסיטה המקומית. המפגש בין תרבות יהודית שרשית ומסורת ארוכה של חיים אוטונומיים, לבין השפעות התרבות האירופית במופעה הפולניים והגרמניים, הפך את לבוב לערש המחקר ההיסטורי המודרני של יהודי מלכות פולין-ליטא: אבות הכתיבה ההיסטורית החדשה, ובהם מי שעברו מאוחר יותר לוורשה, כמו משה שור ומאיר בלבן, עשו בעיר חלק ניכר מעבודתם המחקרית. עתיקות הרבעים היהודיים בעיר ושכיות החמדה של בתי הכנסת יצאו מגדר של מציאות חיים טבעית ומובנת מאליה והיו לנושאי חקירה ולמקור השראה להתחדשות לאומית.

בימי מצוקה

במלחמת העולם הראשונה היתה גליציה המזרחית שדה-קרב, שבו נלחמו צבאות אוסטריה ורוסיה. האזור עבר מיד ליד כמה פעמים ורבבות פליטים יהודים נטשו את בתיהם ונמלטו לחבלים אחרים של האימפריה האוסטרית-הונגרית. אלה שלא עזבו את מקומות ישיבתם נפלו קורבן להתעללות חיילי הצבא הרוסי שרצחו, אנסו, שדדו וחרבו בתים. היו גם הגליות של יהודים לרוסיה. רעב ומגפות הפילו חללים רבים. עזרה הוגשה לנפגעי המלחמה בידי ועדים שהוקמו בקהילות, וכן פעלו ועדים של יהודי רוסיה, שניסו גם להשפיע על הפיקוד הצבאי הרוסי שיימנע פרעות ביהודים. הסופר ש' אן-סקי, שנטל חלק חשוב בפעילות זו, הנציח את גורל יהודי גליציה בתקופת מלחמת העולם הראשונה בספרו: חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה. על נוראות המלחמה כתב:

בגליציה נעשה מעשה-שערוריה שאין השגת-אנוש יכולה להשיגו. חבל-ארץ גדול של מיליון יהודים,

שעוד אתמול נהנו מכל זכויות האנושיות והאזרחיות, מוקף שרשרת-אש של דם וברזל, מובדל ומופרש מן העולם ומסור לכוח שלטונם של פריצי-חיות בדמות קוזקים וחיילים. דבר זה עשה עלינו רושם כאילו הולך ונכרת שבט שלם מישראל.8

המלחמה פגעה בתשתית הכלכלית של האוכלוסייה היהודית בגליציה המזרחית, וערערה את חוסנה הדמוגרפי. מספרם של היהודים בקהילות רבות היה קטן, ושיעורם בכפרים ירד. ואם לא די בכך, נמצאו עם תום הקרבות בין פטיש הפולנים שעמדו לזכות בעצמאות מדינית וסדן האוקראינים שהקימו רפובליקה עצמאית באזור. אלו כמו אלו פגעו ביהודים בטענה שהם תומכים בצד שכנגד 'בני אברהם יצחק ויעקב, כבר התחילו חשים, כי אף שלא היו בתוך ההפגנה האחת - פרט לסיעה פעוטה של אגודת הפולנים בני דת משה שהלכו על דגלם - ולא היו בהפגנה האחרת, הרי שתי ההפגנות הן כרכב ושכב והם, בני עמך ישראל, באמצע⁹. בלבוב נערך פוגרום ממושך, שבו נרצחו כ-100 יהודים ונפצעו מאות.

בחזרה לשלטון פולני

יהודי גליציה המזרחית והמערבית עברו עם תום המלחמה משלטון של אימפריה רב-לאומית, בה נהנו משוויון זכויות פוליטי ומיחס סובלני מצד המנגנון הממשלתי, לשלטונה של מדינה לאומית, שבה בעיית מיעוטים חריפה ביותר. במזרח היתה הבעיה חמורה הרבה יותר מאשר במערב, שכן היהודים היו מיעוט לצידו של מיעוט פולני, בתוך מדינה לאומית פולנית. התפקיד הכלכלי שמילאו באזור, כיסוד עירוני מובהק בתוך סביבה בלתי-מפותחת, הלך ונתפס בידי אוכלוסיות הרוב. והשלטון הפולני סילק אותם ממשורות ממשלתיות. בין שתי מלחמות העולם לא השתקמה הקהילה היהודית בגליציה המזרחית מפגעי המלחמה. מצבם הכלכלי של היהודים עוד הורע בשל מדיניות מיסוי שהונהגה בפולין ופגעה במסחר ובמלאכה, ובעטייה של התחרות הכלכלית הגוברת מצד קואופרטיבים פולניים ואוקראיניים. בשנות השלושים אף התרחב החרם הכלכלי על עסקים יהודיים, והוגבלה כניסתם של יהודים לבתי ספר תיכוניים ולאוניברסיטאות. גברה ההסתה כנגד היהודים מצד מפלגות הימין הפולניות והאוקראיניות, ובלבוב אף אירעו מפעם לפעם מהומות סטודנטים, שפגעו בבתי עסק של יהודים. בשל ההגבלות על הגירה לארצות המערב, שהוחמרו בשנות השלושים, וצמצום אפשרות העלייה לארץ ישראל, לא היתה היציאה מן האזור פתרון של ממש למצוקה. בספרו **אורח נטה ללון** נתן ש"י עגנון ביטוי מוחשי לתחושת החידלון וחוסר האונים של בני עיר יהודית בגליציה המזרחית בשנים שלאחר המלחמה:

היהודים בשבוש (היא בוצ'אץ') נשמתם מפרכסת לצאת ואין בהם כוח של כלום. תחילה באה המלחמה ותלשה אותם ממקומם ולא נשתלו במקומות אחרים. אחר כך ניטלו מהם מטלטליהם. אחר כך ניטל כספם. אחר כך ניטלו בניהם. אחר כך ניטלו בתיהם. אחר כך ניטלו מהם פרנסתם. אחר כך הטילו עליהם עול מיסים וארנוניות. ומהיכן יאה להם כוח לישראל¹⁰.

אולם, כמו בחלקים אחרים של פולין העצמאית חיזקה המצוקה והעוינות את הפעילות העצמית היהודית: מערכת מסועפת של ארגוני סעד, עזרה ותמיכה כלכלית נפרשה בערי גליציה. ארגונים ואגודות סייעו לבעלי מלאכה ולסוחרים יהודיים להתמודד עם התנאים הקשים וההגבלות. גם הפעילות הפוליטית היהודית התרחבה ביותר, והמפלגות השונות מנו עשרות אלפי חברים. רשתות החינוך של 'תרבות' העברית-לאומית, ושל 'אגודת ישראל' החרדית קיימו עשרות בתי ספר ברחבי גליציה המזרחית. הפעילות הפוליטית והתרבותית בעלת האופי היהודי הייחודי התגברה ביותר לעומת מגמות הפוליטיזציה, שנחלשו בעידן של ניכור גובר והולך מן הצד הפולני. לבוב היתה מוקד לפעילות זו, והפכה להיות בתקופה שבין שתי מלחמות העולם לאחד ממרכזי התרבות היהודית החשובים בפולין העצמאית. כל מה שהיה בעיר זו היה ביטוי אינטנסיבי לחיים פוליטיים והתרבותיים של ערים ועיירות רבות ברחבי האזור. חיים אלה היו תלת-לשוניים, ונוהלו בפולנית בידיש ובעברית, מה שהשפיע על רבגוניות מוסדות החינוך, היצירה הספרותית והעיתונות. לבד מבתי ספר של הזרמים השונים, היו בעיר גימנסיה עברית, בית ספר תיכון מקצועי יהודי, סמינרים למורים, ואפילו 'אוניברסיטה עממית' של ארגון 'תרבות', שנוסדה בשנת 1926, ובה למדו מדעי היהדות. רבים מן הפעילים בתחום החינוך עלו לימים לארץ ישראל

והשתלבו בה במערכת ההוראה. בעיר היה ריכוז גדול של אקדמאים ואנשי-רוח יהודים, שחלקם היה קשור באוניברסיטה של לבוב. אף אגודה של 'שוחרי האוניברסיטה העברית' התקיימה בלבוב, ועמדה בקשר עם פרופסורים מן האוניברסיטה של לבוב. הודות לפעילותה של האגודה הזאת הגיעו לאוניברסיטה העברית בירושלים עשרות רבות של סטודנטים מגליציה המזרחית.

לבוב גם היתה מרכז חשוב של עיתונות יהודית בפולנית, בידיש ובעברית. בלטו במיוחד היומון בפולנית כווילה והטאגבלאט בידיש. פעלו בה בצורה לא רצופה להקות תיאטרון יהודיות וכן התקיימו כמה מועדוני ספורט לאומיים, שהיו סניפים של אגודות בין-ארציות. על כל זה נגזר להעלם עם כניסתם של הסובייטים לגליציה המזרחית.

תחת המכבש הסובייטי

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1 בספטמבר 1939 נכנס הצבא הגרמני לחלקה המערבי של גליציה המזרחית, אך לאחר ימים אחדים נסוג משם, לא בלי שפגע ביהודים בנפש וברכוש, והצבא הסובייטי תפס את כל האזור ב-17 בספטמבר. כמו שאירע באזורים אחרים של פולין, שסופחו לברית המועצות על פי הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, זכו היהודים בהצלה זמנית מיד הכובש הגרמני, אך שילמו על-כך בהיחשפותם למדיניות הסובייטיזציה של השלטון החדש: תוך חודשים אחדים נעשה שידוד מערכות מקיף, שהחיל על מאות אלפי יהודים דרכי חיים שאחיהם מעבר לגבול הסובייטי נחשפו אליהן בשני עשורי השנים הקודמים. בגליציה המזרחית החל תהליך מהיר של שינוי מבנה הכלכלה והחברה, והיהודים נפגעו ממנו באופן קשה בשל עיסוקיהם הכלכליים ודרכי פעילותם החברתית. מפעלים ועסקים פרטיים, ובהם בתי זיקוק לנפט וחרושת העץ, הולאמו, ונפסק המסחר הסיטונאי והקמעונאי הפרטי. בעלי המלאכה אורגנו בקואופרטיבים ובעלי מקצועות חופשיים (רופאים, עורכי דין) נאלצו לשנות את עיסוקם, או לעבור לשירות הציבורי. אמנם, נפתחו עתה אפיקים חדשים לפני מי שביקש להשתלב במינהל החדש, ורבים מחברי המפלגה הקומוניסטית ותומכי השלטון הסובייטי נכנסו לשירות הציבורי. אולם ככל שחלף הזמן, גרמה כוונת הסובייטים להביא לאוקראיניזציה של המנגנון לדחיקת רגליהם של היהודים. לעומת זאת, רע היה גורלם של מנהיגי הציבור היהודי ופעילי הארגונים הלאומיים והמפלגות הפוליטיות ברחוב היהודי. נאסרה הפעילות הפוליטית היהודית; נאסרו והוגלו מנהיגי המפלגות הציוניות וה'בונד', ופסקה כל פעילות החינוך והתרבות שהיתה קשורה בתנועות השונות. חלק מן התלמידים עבר ללמוד במוסדות חינוך ממלכתיים ששפת ההוראה בהם היתה יידיש. אך רבים פנו לחינוך הכללי. עתה הוסרו כל ההגבלות, מוסדות החינוך הגבוה נפתחו בפני היהודים, ומספרם של הסטודנטים היהודים גדל בהרבה. בעוד שהפגיעה בתרבות העברית היתה חמורה ביותר, החלה פריחה של תרבות בלשון יידיש, ברוח המשטר הסובייטי. לגליציה המזרחית הגיעו בתוך המוני הפליטים מפולין שתחת הכיבוש הנאצי סופרי יידיש ושחקני תיאטרון שחברו לסופרים ולאמנים המקומיים בפעילות תרבותית. בלבוב הוקם תיאטרון ממלכתי בידיש, ובראשו עמדה אידה קמינסקה, אף היא פליטה. השלטון הסובייטי הקשה על המשך קיום החיים הדתיים, שכן בוטלה תמיכת הקהילות בהחזקת מוסדות הדת, אך בתי הכנסת המשיכו להתקיים בתמיכת ציבור המתפללים ולא חדל קיום טקסים דתיים.

מספר יהודי גליציה המזרחית ערב פרוץ המלחמה היה כ-570,000 נפש. אליהם נוספו כ-130,000 פליטים מהאזורים שכבשו הגרמנים. אך מצד שני הוגלו עשרות אלפי יהודים שנמנו עם קבוצות 'אנטי-סובייטיות' (מנהיגי מפלגות, בעלי מפעלים, סוחרים) אל פנים ברית המועצות. אוכלוסייה גדולה זו, למעט מגויסים 'לצבא האדום' ופליטים שהצליחו לברוח לפני כניסת הצבא הגרמני, נותרה חסרת-ישע בפני הכובש הגרמני, שנכנס לאזור ביוני 1941.

חורבן יהדות גליציה

בשלוש השנים הנוראות שבין קיץ 1941 לקיץ 1944 נשמדה כמעט כל אוכלוסיית היהודים בגליציה המזרחית. כבר בימים הראשונים לכיבוש הגרמני נהרגו אלפי יהודים בפרעות שערכו קבוצות מן התושבים-המקומיים, אוקראינים ולעיתים גם פולנים. הנימוק להצדקת הרציחות האלו, היה האשמת היהודים בכך שתמכו במשטר הסובייטי בשנותיהם הקודמות. באוגוסט 1941 סיפחו

הגרמנים את האזור כ'דיסטריקט גליציה' למימשל הכיבוש שהקימו בפולין ('גנרל-גוברנמנט'), והנהיגו לגבי היהודים צווים שכבר נהגו בחלקי פולין שנכבשו קודם. הוקמו ארגוני-מינהל יהודיים מטעם השלטון ('יודנראטים') והוטלה חובת עבודת-כפייה על גברים ונשים מגיל 14 עד 60. בקיץ ובסתיו 1941 נמשכו הוצאות להורג המוניות של יהודים ששירתו את הממשל הסובייטי לשעבר, ונרצחו בריות גם תושבי עיירות וכפרים. בחודשים האחרונים של 1941 ובראשית 1942 הוקמו מחנות עבודה ליהודים, אליהם נשלחו עשרות אלפים שהועסקו בחציבת אבנים ובסלילת כבישים בתנאים קשים ביותר.

באותה תקופה החל ריכוזם של היהודים בגטאות. בלבוב הוחל בהקמת הגטו בנובמבר 1941 ובמהלך שנת 1942, תוך שהתבצע כבר משלוח יהודים להשמדה, רוכזו שרידי האוכלוסייה בגטאות בערים הגדולות והבינוניות. רעב, קור ומחלות הביאו לתמותת המונים, וכל הניסיונות להקל על המצוקה בחלוקת מזון במטבחים ציבוריים ובהגשת עזרה רפואית מטעם ועדים יהודיים לא הועילו הרבה. בנובמבר 1941 החלו הגרמנים בבניית מחנה השמדה בבלז'יץ שמצפון מערב ללבוב, ובאביב 1942 פתחו בביצוע 'הפתרון הסופי' ולמחנה נשלחו קבוצות של 'בלתי כשרים לעבודה' (ילדים, זקנים וחולים) מיהודי גליציה המזרחית.

בקיץ אותה שנה החריפה פעולת ההשמדה, וגם מי שעבדו בשירות המאמץ המלחמתי נתפסו ושולחו למחנה המוות. באוגוסט 1942 נשלחו 50,000 מיהודי לבוב לבלז'יץ ב'אקציה' הגדולה, בה פעלו יחידות ה"ס"ו והמשטרה הגרמנית במשך קרוב לשבועיים יחד עם המשטרה האוקראינית. ה'יודנראטים', שחבריהם נאלצו לקבל החלטות גורליות על משלוח המונים להשמדה, חוסלו ובמהלך שנת 1943 הפכו הגטאות שעדיין התקיימו למחנות עבודה, שנהלו באופן ישיר על ידי הגרמנים. גם בלבוב הפך הגטו למחנה עבודה ('יולאג'). בראשית יוני אותה שנה החלו יחידות המשטרה הגרמנית והאוקראינית בחיסולו, תוך שהם נתקלים בהתנגדות מזוינת של שרידי האוכלוסייה היהודית. מחנה נוסף שנמצא בעיר לבוב, 'יאנובסקה', חוסל אף הוא בנובמבר. עד קיץ 1943 נהרגו רוב היהודים שעוד שרדו בגטאות, מלבד קצת למעלה מ-20,000 איש שנמצאו במחנות עבודה. אף אלו נהרגו, רובם ככולם, עד סוף שנת 1943. יהודים ניסו להימלט מן המוות בבריחה ליערות, בחיפוש מקומות מסתור או במעבר אל הצד ה'ארי', אך העוינות הרבה מסביבם, והיסודיות שגילו הגרמנים בחיפוש אחר יהודים מסתתרים, כמעט שלא אפשרו הצלה. 'בהיעדר כל אפשרות להתחמק מגורלם הטרגי, ולאחר נדידה חסרת תוחלת בים השנאה האנושית, נאלצו מרבית הבורחים האומללים לחזור אל הגטו ושם נספו באקציות שנערכו לאחר מכן', כתב בזיכרונותיו רופא יהודי ששרד מגטו סטאניסלבוב¹¹.

לא מעט מן היהודים ששרדו הוחבאו על ידי מכרים פולנים או אוקראינים, או נעזרו בידי גרמנים יחידים, שגילו מידות אנושיות נדירות. המטרופוליט אנדריי שפטיצקי, ראש הכנסייה האוניאטית בגליציה המזרחית, יצא ב'אגרת רועים' נגד הרג היהודים והביא בהשפעתו להצלת כ-150 מהם. בברודי סייע מפקח היערות הגרמני למאות יהודים תוך סכנת נפשות. גילויי אנושיות אלו ואחרים בלטו בייחודם על רקע האיבה הגדולה והאימה שבה היו נתונים היהודים לנוכח פעילות ההשמדה השיטתית.

משכנס הצבא הסובייטי לאזור בחודשי האביב והקיץ של 1944, יצאו מן המחבואים כמה אלפי יהודים, כ-2% מכלל היהודים שחיו בגליציה המזרחית שלוש שנים קודם לכן. בלבוב, שמנתה קודם למלחמה כ-100,000 יהודים (1931), נמנו עם כניסת הסובייטים בסוף יולי 1944 כ-3,400 יהודים, ובהם רק 85 ילדים ובני נוער! ניצולי שואה אלו עדיין לא זכו לביטחון: לוחמי מחתרת אוקראינים (אנשי באנדרה), שכבר הרגו ביהודים שנמלטו ליערות בימי ההשמדה, המשיכו להילחם בשלטון הסובייטי ופגעו תוך כך ביהודים ששרדו. שארית הפליטה של יהודי גליציה המזרחית לא נשארה, רובה ככולה, במקום, אלא היגרה לארצות אחרות.

לחורבן האנושי נלווה גם הרס אוצרות התרבות והאמנות היהודיים. בתי כנסת רבים נחרבו, רחובות שבהם התגוררו יהודים מאות שנים נפגעו ועיירות נהרסו. השלטון הסובייטי לא אפשר חידושם של חיי תרבות יהודיים, אפילו בצורה שהותרה בשנים 1939-1941. באו אל קיצן מאות שנים של קיום קהילה רבת גוונים, שהצטיינה בעושר תרבותי וביצירתיות בחיי המעשה ובעולם הרוח. יהדות גליציה המזרחית, שמיזגה מטען מסורתי עמוק שורשים עם השפעות תרבותיות העמים בתוכם ישראלי, חרבה ואיננה, אך מורשתה התגלגלה עם מהגרים, פליטים וניצולים אל מחוץ לתחומי אירופה המזרחית.

ביבליוגרפיה נבחרת

גליציה המזרחית
ברוור, א"י, גליציה ויהודיה, מחקרים בתולדות יהודי גליציה במאה השמונה-עשרה, ירושלים, תשכ"ה גלבר, נ"מ, תולדות התנועה הציונית בגליציה, 1918-1875, ירושלים 1958.
גלבר, נ"מ, תולדות יהודי ברודי, ירושלים 1955.
דומברובסקה, ד', ויין, א', וייס א' (עורכים), פנקס הקהילות, פולין, כרך שני, גאליציה המזרחית, ירושלים, תש"ם.
מאהלר, ר', החסידות וההשכלה בגאליציה ובפולין הקונגרסאית במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, תל אביב, 1961.
MAGOCSI, P.R. GALICIA A HISTORICAL SURVEY AND BIBLIOGRAPHIC GUIDE, TORONTO BUFFALO LONDON, 1985
MARKOVITS, A.S. AND SYSYN F. (EDS) NATIONBUILDING AND THE POLITICS OF NATIONALISM: ESSAY ON AUSTRIAN GALACIA, CAMBRIDGE, MASS., 1982
לבוב
אנציקלופדיה של גלויות, כרך רביעי, לבוב (חלק א'), עורך: נ"מ גלבר, ירושלים - תל אביב, תשט"ז. באבער, ש', אנשי שם, העיר לבוב וגדוליה, קרקוב, 1894.

הערות

1. א"י ברוור, גליציה ויהודיה, מחקרים בתולדות יהודי גליציה במאה השמונה-עשרה, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 11.
2. זכרונות ר' דוב מבולחוב, מהדורת מ' ווישניצר, ברלין, תרפ"ב, עמ' 27. במקור הקטע כתוב בלשון משובשת והוא קשה להבנה. 'תורגם' לעברית תיקנית על ידי מחבר המאמר.
3. ש"י עגנון, עיר ומלואה, ירושלים ותל אביב, תשל"ג, עמ' 13.
4. ד' שטוק (סדן), ממעגל הנעורים, תל אביב, תש"ן, עמ' 178-179.
5. ש' באבער, אנשי שם, לבוב, תרנ"ד.
6. ד' הורוביץ, האתמול שלי ירושלים ותל אביב, תש"ל, עמ' 12.
7. נ"מ גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה, ירושלים, 1958, עמ' 84.
8. ש' אנ-סקי, חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה, חלק א', ברלין-וילנה, תרפ"ט, עמ' 14.
9. סדן, ממעגל הנעורים, עמ' 239. המדובר בשתי הפגנות, של פולנים ושל אוקראינים, שנערכו בלבוב בימיו האחרונים של השלטון האוסטרי בגליציה.
10. ש"י עגנון, אורח נטה ללון, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים ותל אביב, תש"י, עמ' 341.
11. א' ליבסמן, עם יהודי סטניסלאבוב בימי כליה, לוחמי הגיטאות, תשמ"א, עמ' 89.